

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2009 metai

1

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2010

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2009

1

Vilnius 2010

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2009

1

Vilnius 2010

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2010
© Straipsnių autoriai, 2010

MOKSLO GYVENIMAS

Vytauto Merkio 80-mečiui

ĮKAITAI IR ISTORIKAI VYTAUTO MERKIO PRISIMINIMUOSE¹

Kuo ypatingi istorikų prisiminimai?

Lietuvos laisvės dvidešimtmečiui artėjant ir – priešingai – tolstant sovietmečiui, daugėja ne tik jaunajai kartai nebesuprantamų žodžių ir anekdotų. Susidūrus su šiandienės Lietuvos keistenybėmis, gausėja ginčų ir interpretacijų, ar būtinai visa ko šaknų reikia ieškoti sovietiniame režime. Gal jau verta rimčiau studijuoti posovietinius nepriklausomos Lietuvos raidos ypatumus? Yra prasminga teigti, kad daugelis visuomenės ydų atsirado jau nebe tiesiogiai iš sovietmečio, bet susiklostė laisvės sąlygomis. Tai reiškia, kad neišvengiamai kyla būtinybė tirti Antrosios Respublikos – mūsų dabartinės nepriklausomos valstybės – istorijos vingius, sėkmes ir nesėkmes.

Bet koku atveju turime sutikti su teigiančiais, jog sovietų okupacijos laikai nėra deramai ištirti ir deramai aprašyti. Šiandien anos praeities suvokimas yra išsidraikęs tarp skirtingų konfrontuojančių atminčių, kurios it Salomėjos Neries kūrybos svarstymuose susikerta ties klausimu, kas ji buvo: *tautos lakštingala, ar tautos išdavikė?* Nenutiesus tiltų tarp kognityviosios (individualios, paveldėtos iš tėvų bei senelių) ir istorinės atminties (suformuotos mokslinių tyrimų ir privalomų vadovėlių), sunku tikėtis santaikos su dabartiniu mūsų gyvenimu. Juolab vaisingai ginčytis, kas mumyse liko iš sovietmečio, o kas jau priklauso *posovietiniams postkolonialistiniams* reiškiniams.

¹ „Lietuvos istorijos metraščio“ redakcijos paprašytas parašyti straipsnį prof. Vytauto Merkio 80-mečio jubiliejaus proga ilgokai sukau galvą, neįstengdamas pasirinkti deramos formos. Mat jau teko rašyti panašų tekstą, o banalūs pasikartojimai ir patetiški žodžiai net proginiame rašinyje vertės nepadaugina. Bent jau profesoriaus akyse tokios klaidos neturėtų daryti tas, kuris pretenduoja vadintis jo mokiniu. Nenu Maldomai bėgant laikui ir tirpstant redakcijos duoto laiko atsargoms, padėtis netikėtai pasikeitė. Spaudoje pasirodė profesoriaus memuarai (Vytautas M e r k y s, *Atminties prošvaistės*, Vilnius, 2009, 407 p.). Lietuvos mokslų akademijoje surengtos knygos sutiktuvės ir jų metu vykusį diskusiją sukėlė daug naujų minčių. Ši aplinkybė sugundė imtis rašyti kažką tarp proginio straipsnio ir poleminės recenzijos.

Taip jau susiklostė, kad aprašant artimą, čia pat, už dabarties slenksčio glūdinčia praeitį istorikus lenkia žurnalistai, kurie pirmieji imasi istorijos juodraščių kūrybos. Bent jau teoriškai šalia būna grožinės literatūros meistrai, kurie greičiau už mokslininkus reaguoja į revoliucinius dvasios lūžius, besireiškiančius sunkiai įrodomomis formomis. Prisiminimai – vėlgi, bent jau teoriškai – turėtų pratęsti šį sąrašą. Jie taip pat dažnai aplenkia akademinis istorikų darbus, ypač sintezes, kurios be kritinio monografinių tyrinėjimų minimumo yra sunkiai įsivaizduojamos. Kita vertus, galbūt jie neretai tampa tarsi atvirksčia sinteze, be objektyvumo pretenzijos per autoriaus asmeninę atmintį atskleidžiančia visą epochą. Ypač jei autoriui buvo lemta sąmoningai ir darbingai nueiti ilgą to laikotarpio kelią nuo pradžios iki pabaigos.

Sovietmetį aiškina ir savo pėdas Lietuvos okupacijos prisiminimų žemėlapiuose jau yra palikę daugelis praeities liudininkų. Pirmiausia išskirtini visokių okupantų žiaurųjų patyrę tremtiniai, rezistentai, disidentai, ėmęsi rašyti ir skelbti savo memuarus. Jiems laisvės sąlygos tapo pirmąja galimybe pasidalyti savo kančių istorijomis.

Egzistuoja ir jų priešingybė. Itin prieštaringas tyrinėtojų akyse yra kūrybos pobūdis tų memuaristų, kurie okupacijos sąlygomis mynė kolaboravimo su sovietine sistema takus. Buvę vietinės sovietų administracijos vadai ir net svarbiausio represijų vykdytojo – KGB generolai ėmėsi plunksnos, siekdami pateisinti savo veiksmus, atskleisti savųjų nuodėmių motyvus. Tai, kas Lietuvos laisvės kovotojų akyse buvo nusikaltimai prieš tautą, čia papasakojama it uolaus lietuviško patriotizmo istorija. Kagėbistų vaikai ir anūkai, sovietų kolaborantų ir išdavikų palikuonys, nors ir nekaltinami už tėvų nuodėmes, nors neretai ir dabar užimantys svarbias politikos ir turto elito pozicijas, yra svarbiausias tokios lektūros adresatas. Tokia jau yra traumuotos atminties ir praeities niekšybių balinimo tradicija. Suprantama, buvę sovietų administracijos darbuotojai stengiasi išryškinti vienokio ar kitokio lygio spyriojimosi, pasyvaus priešinimosi aplinkybes. Tikrų ir nuoširdžių išpažinčių reta.

Tad kuo gali būti ypatingi istorikų atsiminimai? Pirmiausia turime pripažinti, kad istorikai – praeities aprašinėtojai ir atminties sargai – patys yra memuarų, kaip svarbių istorijos šaltinių, tyrinėtojai. Jie yra atminties profesionalai *par excellence*. Atrodo, kad dėl šios priežasties istorikų prisiminimai turėtų būti kažkokia ypatinga žanro atmaina. Jų pasirodymas turi dominti visus, kurie susiduria su prieštaringais praeities aprašymais, nepasitenkina miglotu supratimu, siekia naudingų ir racionalių išaiškinimų.

Kita vertus, sovietinės lietuvių indoktrinacijos (gal tikų – dvasios okupacijos arba kolonizavimo?) procese istorikai buvo pagrindinis valdžios įrankis. Sovietmečio žargone *tėskapistas* reiškė ne eilinį komunistų partijos narį, bet komunistų partijos istoriką, dažniausiai sutinkamą *LKP istorijos institute* ir aukštųjų mokyklų padaliniuose (*TSKP istorijos, Mokslinio komunizmo, Marksistinės filosofijos katedros*), skirtuose studentų *smegenų plovimui* ir ideologiniam apdorojimui.

Tad istorikas istorikui nebuvo lygus. Lietuvos atgimimo ir pirmaisiais nepriklausomybės metais ši skaudi patirtis nuolat badė akis. Juk M. Burokevičius ir J. Jarmala-

vičius taip pat buvo istorikai *tėskapistai*. Čia prisimintinas vienas epizodas, nutikęs šių eilučių autoriui kokiais 1994-ais metais.

Vieną dieną užėjau į profesoriaus Vytauto Merkio kabinetą, kuris buvo šiaurinėje dabartinio Lietuvos istorijos instituto pastato pusėje Kražių gatvėje. Nepamenu, koks buvo apsilankymo pretekstas. Greičiausiai tiesiog pasiteirauti kokios nors smulkmenos arba pakalbėti. Prieš keliolika metų tai dar buvo visiškai natūralus kolegiškų santykių raiškos būdas. Profesorius žvelgia pro langą, o už jo, anapus kiemo ir gatvelės dunkso Lukiškių kalėjimas. Ir čia ištaria maždaug tokius žodžius: „keisti tie lietuvių istorikai, vieni sėdim čia, o kiti – štai ten, už kalėjimo sienų...“

Šis epizodas yra dvejopai reikšmingas. Viena vertus, jis parodo, kad skirtingais būdais sovietmetį pergyvenusių istorikų prisiminimams dabartis neišvengiamai reiškia skirtingas būsenas ir iškelia nevienodus uždavinius. Antra vertus, papasakotas nutikimas turi liudyti subtilų, niuansuotą ir ramų Vytauto Merkio humoro jausmą.

Ir dar vienas dalykas, galintis šiek tiek atsverti ankstesnę prielaidą, kad atminties sargų prisiminimai pagal apibrėžimą turi būti kuo nors ypatingi, kvalifikuotesni ir tikslesni nei kitų praeities liudytojų prisiminimai. Tiesa, šiuo atveju susiduriame su dienoraščiu, bet ne su memuarais, t. y. su tekstu, kuris pačių istorikų tradiciškai laikomas patikimesniu šaltiniu. Turiu omenyje istoriko Zenono Ivinskio dienoraštį, kuriuo daugelis XX a. vidurio Lietuvos istorijos tyrinėtojų yra domėjęsi. Čia prisimintina viena frazė, prieš keliolika metų neformaliame pokalbyje išsprūdusi iš filosofo ir žurnalisto Kęstučio Girmiaus lūpų. Ji skambėjo maždaug taip: *Tenka stebėtis, kad toks racionalus ir kruopštus istorikas taip miglotai orientavosi savo laike, tikėjo visokiais gاندais ir juos užrašinėjo...*

Žinoma, laikantis geležinės istorikų darbo taisyklės, reikėtų pridurti, jog besidžiaugiant prisiminimų prieaugiu, tenka apgailestauti, kad kol kas neturime sovietmečio istorikų dienoraščių publikacijų. Greičiausiai sovietmetis, privertęs slėpti nuoširdžias mintis ir įsitikinimus, apskritai nebus dosnus tokių tekstų. Kita vertus, dėl vienokių ar kitokių priežasčių nėra paskelbtas ir Zenono Ivinskio dienoraštis. O juk dienoraščiai, būdami vienalaikiai su aprašomais reiškiniais, it kokių metraščių paskutiniai lapai virsta vertingiausiais tekstais vėlesniems tyrinėtojams.

Istorikų prisiminimai neišvengiamai pažymėti profesinio akyumo ir šaltiniotyrienės patirties ženklais. Štai Edvardas Gudavičius, imdamasis dalytis su pašnekovu savo pasakojamomis istorijomis, pirmiausia apsibrėžia ribas, kuriose jo atminties refleksijos turi būti perskaitomos:

„Šaltiniotyrynio darbo patirtis man leidžia suvokti, jog prisiminimai neretai istorikui arba istoriografui pateikia unikalių faktų, kurie gali neatsispindėti jokiame kitame šaltinyje. Kita vertus, pokalbio metu (arba rašant tekstą) fiksuojami prisiminimai yra ne kas kita kaip individualizuojantis žvilgsnis, kuris, savo ruožtu, sukuria realų pavojų, jog pastarieji prisiminimai bus ne kas kita kaip kažkada nutikusią įvykių interpretacija iš šios dienos perspektyvų. Taigi

prisiminimai gali perteikti ne autentišką žmogaus reakciją į vieną ar kitą įvykį, o tik to įvykio suvokimo bei reagavimo į jį interpretaciją. Tokiu atveju autentikos nebelyka“.²

Žinoma, pavojus pamesti autentikos giją yra, ypač jei ši lemtinga aplinkybė yra pamirštama. Tačiau jei istoriko profesinė nuojauta neužmiega, autentiškumą kompensuoja dora reagavimo į praeities faktą interpretacija. Kai kuriais labai sėkmingais atvejais gali atsirasti atsiminimai, kuriuos rašant chronologinį tikslumą ir įvykių smulkmenas padėjo rekonstruoti dienoraštiniai užrašai. Net dingus dienoraščiams prisiminimai tampa patikimesni. Štai ne per seniausiai pasirodė Merklio Račkausko, prieškarinio Vytauto Didžiojo universiteto ir pokario Vinco Kapsuko universiteto klasikinės filologijos profesoriaus memuarų tomas, kuris greičiausiai gulė ant dienoraščio pamatų. Tiesa, šie giliu autentiškumu dvelkiantys užrašai susiję su ankstyvos jaunystės laikais, o ne sovietmečiu. Jie buvo parašyti sovietmečiu, bet žalias spaudos šviesas uždege naujos nepriklausomybės laikai. Bet kokių atveju net giliausios profesinės žinios neatsveria individualiosios žmogiškosios prigimties, emocinių polinkių ir patirtų traumų poveikio. Tad visos bendrosios prisiminimų ydos yra nesvetimos istorikams. Tik jų prisiminti vaizdai vis tiek yra patikrinti profesinio vidinio cenzoriaus. Istorikai nėra sukirpti pagal vieną korpalių, lygiai taip skirtingi jų prisiminimai.

Vytauto Merklio atminties prošvaistės

2009 m. lapkričio 25 d. Lietuvos mokslų akademijos salėje buvo rengiamas V. Merklio prisiminimų knygos sutiktuvės. Dar niekada neteko dalyvauti knygos pristatymo renginyje, kuriame būtų susirinkę tiek daug jos herojų. Daugelio veiduose iš tiesų buvo matomas laukimas, susidomėjimas, gal net azartas, ne tokio dažno šiais laikais mažėjančiuose skaitytojų būreliuose. Dauguma sutiktuvininkų negalėjo būti skaitę publikacijos teksto, todėl neapsimestinis žingeidumas buvo svarbiausias vakaro dalyvių bruožas. Tenka tik apgailestauti, kad diskusija nebuvo filmuojama. To, kas vyko, kas buvo kalbama, stenograma ir garso įrašas negalėjo užfiksuoti. Čia jau būtų buvusi vizualinės antropologijos užduotis. Viena perdėm subjektyvi išvalga: sovietmečio išbandymus praėjęs istorikų būrys įdėmiai laukė būtent Vytauto Merklio prisiminimų pasirodymo spaudoje. Kodėl?

Kartais ypatinga reikšmė tenka pirmiesiems, pradininkams, tačiau „Atminties prošvaistės“ nebuvo pirmieji mūsų mokslininkų priminimai apie istorijos mokslininkų išgyvenimus sovietmečiu. Pirmoji užmaršties ledų laužymo ėmėsi Aldona Gaigalaitė³. Jos memuarai nebuvo nepastebėti, bent jau istorikų cecho gyvenime.

² *Visa istorija yra gyvenimas. 12 sakinės istorijos epizodų*. Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas, Vilnius, 2008, p. 9.

³ A. Gaigalaitė, *Išvalga ir istoriją pažvelgus*, Vilnius, 2002.

Vėliau didelis pluoštas sovietmečio atsiminimų tapo jauno ir subtilaus istorijos mokslo istoriko Aurimo Švedo daktaro disertacijos šaltiniais, kurią rengiant buvo remiamasi sovietinės historiografijos tyrimais. Prisiminimų fragmentai po autoriaus atrankos pristatomi ir nagrinėjami naujai pasirodžiusioje knygoje „*Matricos nelaisvėje*“⁴. Net jei teigtume, kad minėtoje publikacijoje istorikų prisiminimai jau nėra savarankiški kūriniai, o pavirtę A. Švedo pasakojimo dalimi, vis vien tai svarbus sovietmečio atminties klotas.

Atlikdamas platesnius tyrimus „*Matricos nelaisvės*“ autorius ypač kruopščiai fiksavo profesoriaus Edvardo Gudavičiaus atsiminimus. A. Švedo užrašyti ir spaudą pasiekę profesoriaus memuarai⁵ suteikia puikią progą lyginti istorikų atminties formas, kurios bet kokių atveju priklauso ne tik nuo akademinuose baruose naudotų metodologinių įrankių, bet ir nuo asmenybės bruožų. Lygiai svarbu įvertinti atsiminimų žanrų įvairovę. Nuo Juozo Rimanto knygos „*Petras Rimša pasakoja*“ iki A. Švedo pokalbių su Edvardu Gudavičiumi užrašų driekiasi skirtingi ir dėl to įdomūs atminties peizažai.

Taigi, kuo ypatingi Vytauto Merkio memuarai? Jei jie nebuvo pirmieji sovietmetį išgyvenusių istorikų atminties dokumentai, tada kokios naujojo teksto savybės laikytinos išskirtinėmis? Ir kodėl dar nepasirodę spaudoje jie su tokiu dideliu dėmesiu buvo laukiami tos knygos herojų ir bent dalies sovietmečio tyrinėtojų? Vienintelis paaiškinimas greičiausiai slypėtų V. Merkio sovietmečiu įgytame autoritete, jo gebėjime intelektualiais ir teoriniais kazusais bei atsargia diplomatiška laikysena brautis pro sovietinio režimo ideologinės kontrolės brūzgynus.

„*Matricos nelaisvėje*“ šios savybės ir taktika nebuvo visų sovietinio režimo įkaitų vienodai įvaldyta. Su V. Merkiu buvo tyliai tariamasi, jis gebėjo rodyti racionalaus išsisukinėjimo nuo nemaloniausių prievolių ir valdžios užsakymų kelią. Jis formulavo tokio išsisukinėjimo frazes ir argumentus, kurie buvo naudojami ir kitų padorių istorikų žodyne. Kitaip tariant, labai tikėtina, kad iš to, kuris prieštaringsiais sovietų valdžios metais buvo tam tikro elgesio būdo arba mados diktuoju, pagrįstai tikėtasi pavyzdžių, kaip galima tą praeitį prisiminti, suprasti, aiškinti, papasakoti. Stingant sovietmečio istorijos tyrinėjimų, smarkiai vėluojant lietuvių intelektualinės istorijos darbams (nors A. Švedo „*Matricos nelaisvėje*“ labai stipriai pirmyn pastūmėjo historiografijos tyrimo liniją) šie prisiminimai yra ne tik individualios atminties prošvaistės, bet ir gana nuosekli sovietinio gyvenimo versija.

Įpinkime dar vieną mano atminties vaizdelį į istorikų prisiminimų bylą:

Tai nutiko 1981 m. pabaigoje. Dėščiau tada Vilniaus universiteto Istorijos fakultete. Per Lietuvos mokslų akademijos Istorijos instituto sekretorę, kuri, neminint pavardės, yra charakterizuojama Vytauto Merkio memuaruose, nugirdau apie galimybę gauti aspirantūros (taip tarsi dabartinės doktorantūros atitinkmuo) vietą Institute. Bohemiškai bičiuliuavausi su jos sesers

⁴A. Š v e d a s, *Matricos nelaisvėje*, Vilnius, 2009.

⁵*Visa istorija yra gyvenimas...*

šeima, iš čia ir informacija, ir palankumas. Parašiau prašymą priimti ir pasiteiravau apie galimybę turėti savo disertacijos vadovu profesorių V. Merkį. Atsakymas buvo teigiamas. Ir čia įvyko svarbiausias dalykas, kurį norisi įpinti į pasakojimą apie prisiminimus. Jau rengdamasis kraustytis iš VU į Institutą, radau progą pakalbėti su profesoriumi E. Gudavičiumi, kuris dirbo ir vienur, ir kitur, ir buvo didžiausias autoritetas, savo buvusių studentų bičiulis. Kaip ir kiekvienas įtarus ano meto istorikas, išbaiminęs KGB intrigų, klausiu E. Gudavičiaus, kaip susiorientuoti, kas yra kas Institute. Kas gali būti „stukačius“ – KGB informatorius, o kas ne. Mat VU per ilgesnį laiką tokia nuovoka jau buvo susiformavusi. Profesoriaus atsakymą ir pamoką gerai įsikaliau galvon. „Pirmiausia atsimink, kad kunigaikščių saugumas neverbuoja“, – pasakė jis. Suprask, tokie asmenys kaip Sigita Paleckytė-Noreikienė gali būti iš karto išbraukti iš pavojingų personažų sąrašo. „Tada žiūrėk, kas yra darbščiausias ir produktyviausias, kaip V. Merkys – tokie taip pat nebus KGB agentai“, toliau argumentavo E. Gudavičius. Ir pagaliau pavojingiausia rūšis: „Tie, kurie keliolika metų trinasi Institute nieko neparašę, – su jais būk per atstumą, itin atsargus“.

Iki dabar esu dėkingas profesoriumi E. Gudavičiui už pamoką. Tikėtina, kad jį padėjo išvengti daugelio nemalonumų, į kuriuos karštakošiškas būdas nesunkiai galėjo įveltį. Tuo pačiu šis prisiminimų epizodas leidžia suprasti, koks anuomet buvo V. Merkio įvaizdis, jo užgyventas, pripažintas statusas rimtųjų ir tikrųjų istorikų bendruomenėje. Jis savo ramiu užsispyrimu rodė tam tikrą elgesio su sovietų valdžia ir jai tarnaujančia Istorijos instituto administracija būdą, kuris rėmėsi formaliai teisinga retorika, labai geru orientavimusi marksizmo teorijoje ir lenininėje jos taikymo praktikoje. Tas elgesys nuolat priminė susikaupusį šachmatininką, o ne įpykusį boksininką. Atviras jausmų pliūpsnis tokio žaidimo dalyviui buvo lygus pražangai, jei ne pralaimėjimui.

Reikia dar pastebėti, kad V. Merkio patyrimas ir gebėjimas spyriotis oficialiai primetamiems užsakymams (pvz., apibendrinančių veikalų, neišvengiamai verčiančių taip konceptualizuoti istoriją, kad ji iš tiesų primintų pseudomarksistinių *batoną, į kurį reikia prismaigstyti raziną*⁶) nebuvo vienintelis kelias, arba tiksliau sakant, jis neišsėmė visų tyliosios rezistencijos galimybių. Dar vienas gudravimo būdas, neretai naudotas tokių istorikų ir filosofų kaip profesorius Bronius Genzelis, rėmėsi gerais ryšiais su *centre* – Maskvoje susispietusiaisiais oficialiais, bet ne ortodoksinais autoritetais. Gera kokio nors vietinio sumanymo (pvz., Filosofijos istorijos chrestomatijos) recenzija, parašyta pripažinto tos srities maskviško autoriteto, ir stumdytis Lietuvoje pasidarydavo lengviau.

Dabar, kai nenumaldomai didėja laiko tarpas, atskiriantis aprašomus įvykius ir minėjimo vertus veikėjus nuo memuarų skaitytojo bei praėjusio pusamžio tyrinėtojo, V. Merkio atminties prošvaistės yra svarbus viliojantis kvietimas pažvelgti į tolimą netolimą praeitį jo akimis.

⁶ Plačiau žr.: E. Aleksandravičius, Paklūsęs fakto tiesai: Istoriko Vytauto Merkio istorija, *Praeitis, istorija ir istorikai*, Vilnius, 2000, p. 335–353.

Kaip ir savo naujuose darbuose šiuose prisiminimuose autorius nepretenduoja į vi-sažinio teisėjo ar prokuroro vaidmenį. Ilgaamžis patyrimas ir į kilnią akademinę tradi-ciją atremta išmintis lėmė santūraus liudytojo vaidmens pasirinkimą. Liudytojo, kuris suvokia, kad niekas visko nemato ir nežino. Liudytojo, kuris supranta, kad pretenzija į visišką objektyvumą yra tolygi pretenzijai būti arba mašina, arba Dievu.

Šventa liudytojo priedermė yra tiesiog papasakoti, kaip atmintyje nusidriekia nu-eitas kelias, išsirikiuoja herojai ir įvykiai, kaip jie buvo suvokiami tada ir kaip atrodo atsiminimų rašymo metu. Juk kažkas vienaip galėjo atrodyti stalinizmo siautėjimo lai-kais, o po dešimtmečių, ypač po lemtingų epochinių lūžių priėjus prie kadaise paslėptų archyvinių šaltinių – truputėlį kitaip.

V. Merkys išguldo savo atminties vaizdus be postmodernistinių vingrybių. Svarbu ir tai, kad nepatingėta pasitikrinti savo atminties versijų sovietmečio akademinį gy-venimą atskleidžiančiuose archyvinuose dokumentuose. Taip buvo supinta atminties spontaniškumo ir mokslinio įrodinėjimo pynė. Ta prasme autoriai, sava ranka rašyti prisiminimai skiriasi nuo interviu žanro. Turiu omenyje A. Švedo pokalbius su E. Gu-davičiumi. Tiesa, kvalifikuotas kalbintojas pats galėjo būti archyvinės medžiagos ir kitų šaltinių tikrintojas, neretai atliekantis priešingą veiksmą: archyvuose aptikti do-kumentai padėdavo formuluoti gyvosios pasakojamosios istorijos klausimus, pagrįstai tikintis iš pasakotojo atminties papildomų išvalgų bei spontaniškų interpretacijų.

Kita vertus, išvalgus pasakojamosios istorijos užrašinėtojas turi jausti skirtumą tarp atsiminimų rašytojo, kuris kontroliuoja savo atminties srautą ir gali jį tikslinti, pasitelkdamas archyvinius duomenis arba savo užrašus, o sakininės istorijos pokalbi-ninkas tos galimybės neturi. Anot A. Švedo, „atsiminimuose, palyginti juos su sakytine istorija, yra aiškiau išreikštas valingas naratyvo konstravimo siekis, tuo pat metu sig-nalizuojantis apie tam tikrą išankstinę pasakojime užkoduotą potekstę⁷. Ta užkoduota potekstė būsimiems biografams ir istoriografijos istorijos tyrinėtojams gali būti priei-nama informacijos plotmė. Lygiai kaip spontaniškesniame sakininės istorijos tekste gali būti išipynusios tokios potekstės, kurios labiau nei pirmu atveju būtų įdomios psichologinio jautrumo nepraradusiems istorikams. Sakininės istorijos šaltiniai neretai tampa patrauklūs ir psichoanalitinių įrankių naudotojams.

V. Merkio „Atminties prošvaistės“ turi labai daug bruožų, įrodančių cituotą A. Šve-do teiginį. Profesoriaus atsiminimai yra tiek pat konstruktyvūs, apgalvoti, suprantami kaip ir dauguma jo parašytų istorijos knygų.

Ir anais laikais buvo dirbama...

Sovietmečio istorikų gyvenimas rutuliojosi nuolat siaučiant politiniams skers-vėjams. V. Merkys neabejotinai suvokė visą tą prieštaringumą, moralinių pasirinkimų, kilnaus gesto ir niekšybių sąrašą, tačiau savo atsiminimuose jis stengiasi įveikti pa-

⁷ *Visa istorija yra gyvenimas...*, p. 255.

tirtų nuoskaudų emocinę inerciją, kurią neišvengiamai turi jausti kiekvienas memuaristas. Emocinis santūrumas ir vengimas gilintis į sunkiau įrodomus dalykus – labai svarbus jo mokslinio metodo ir prisiminimų pasakojimo bruožas.

V. Merkys savo pasakojime atsiskleidžia kaip žmogus, kuriam visų pirma rūpėjo ištikimybės principams istorija. Jo teigiami herojai – mokytojai ir kolegos (Ignas Jonynas, Konstantinas Jablonskis, Juozas Jurginis) bei bičiuliai (Leonas Mulevičius, Mečislovas Jučas, etc) yra pristatomi spalvingoje biografinių portretų galerijoje taip, kad norom nenorom prisimeni seną išmintį, kad kiekvienas žmogus susideda iš jį supusių ir supančių žmonių atvaizdų. V. Merkys rikiuoja herojus taip rūpestingai, kad atrodo, jog ir asmeniniuose atminties reikaluose jis labiau rūpinasi kitais nei savim. Savo atsiminimuose pasakotojas nėra vienišas – jį supa draugai, bendražygiai ir bendradarbiai, kurie vienaip ar kitaip buvo padorus sovietmečio istorikų žiedas.

Atsiminimų veikėjai priklauso sunkiai dirbančiųjų pasauliui. Prievartaujami režimo ir indoktrinacijos mašinos jie ieško savų išeičių, dozuoja kompromisus, vertina kitų elgesio kryptis, laviruoja ir gudrauja. Galima suvokti vieną dalyką – istorija buvo ne tik valdžios įrankis formuojant lietuvišką *homo sovieticus* tapatybę. Ji buvo ir ta sritis, kurioje galėjai ieškoti tikrų, nefalsifikuotų kūrybinės raiškos būdų. Gyvenimo tikrovei temstant nuo sovietinės nelaisvės užtvarų, praeities virtualybė buvo tapusi svarbia individo praradimų kompensacija. Tyli ir nelygi kova dėl istorijos pėdos paliko savo pėdsakus. Ir negalima ginčyti dėl teiginio, kad ir anais laikais buvo dirbama, kartais nieko kito ir neturint – tiktai istoriją kaip pačią didžiausią egzistencinę aktualiją. Kaip krepšinis sovietų valdomoje Lietuvoje nebuvo tik sportas, taip istorija nebuvo tik mokslas.

Yra dar keletas pabrėžtinų V. Merkio ir jo atsiminimų savybių, kurios sietinos su profesiniu etosu. Tai empatijos polinkis ir skirtingas herojų elgesio sovietmečiu ir laisvės sąlygomis vertinimas. Pirmoji savybė – tai gebėjimas įvairiapusiškai pažvelgti platesnių sluoksnių sąmonėje aiškiai pozicijuotus herojus, tai retas išsijautimo į kito, kad ir didžiausio *blogiečio*, vidinio pasaulio nuotaikas. Geriausias pavyzdys – Juozo Žiugždos biografijos skeveldros. Niekas neabejotų, kad tai veikėjas, kuriam pelnytai prigijo didžiausio sovietų kolaboranto vardas. Kentėjo nuo jo ir prisiminimų autorius, tačiau buvusio oficialiųjų sovietų istorikų vado Lietuvoje charakteristikoje nėra kokių nors emocinių keršto žymių.

Dalydamasis savo atminties prošvaistėmis V. Merkys neabejotinai buvo susipažinęs su J. Žiugždos archyvine *dosje*. Patirtų skriaudų prisiminimas netrukde atsirasti empatiškiems *velnio advokato* – siekiančio suprasti net patį blogiausią personažą – žodžiams. J. Žiugžda uoliai tarnavo ne tik dėl kokių nors išitikinimų, bet ir dėl paprasčiausios baimės, dėl jam pačiam dėl ankstesnės praeities žingsnių gresiančių represijų. Nebūtina tokių herojų teisinti, bet nereiktų jų be galo kaltinti. Kartais svarbu tiesiog bandyti suprasti, stengtis aprašyti, paaiškinti ir palikti ateities kartoms laisvę atpažinti gėrio ir blogio, kilnaus gesto ir niekšybės ribas priespaudos metais. Ir tada teisti. J. Žiugždos vertinimas V. Merkio tekste geriausiai išryškėja biografijos epizodo pabaigoje:

„1979 m. pavasarį J. Žiugžda išėjo amžinybėn. Akademijos prezidiumas manęs paprašė parašyti atsisveikinimo kalbą prie karsto. Ją Antakalnio kapinėse perskaitė viceprezidentas A. Žukauskas. Gaila buvo šio žmogaus, su kuriuo ilgai bendrauta, bet kartu toptelėjo ir vieno Onore de Balzako kūrinio parafrazė: baigėsi J. Žiugždos, kaip sovietinio įkaito, spindesys ir skurdas.“⁸

Ir dar. V. Merkio atminties prošvaistėse galima išvelgti vieną labai racionalų bruožą. Jis savo herojų – su pavardėmis arba pavardžių – elgesį vertina truputį besiskiriančiais masteliais. Tam tikra empatijos ir tolerancijos dozė jaučiama minint nuodėmingus *matricos nelaisvės* personažus: juk dažnas tiesiog neturėjo pakankamai drąsos ir valios atsilaikyti prieš neabejotinai galingą teroro mašiną. Atlaidumas tos mašinos sulamdytiems charakteriams, kuriuo persmelktas V. Merkio pasakojimas, išplaukia iš jautrios išminties. Kaip kaltinti persekiotojus, kurie patys buvo persekiojami. Aukos ir nusikaltėliai neretai telpa tuose pačiuose asmenyse. Iš čia empatiški vertinimai.

Kitaip išnyra siluetai tų, kurie į akademinę viešumą ir net privilegijuotų visuomenės sluoksnių aukštumas užsiropštė laisvės sąlygomis. *Kas tinka Jupiteriui, netinka Jaučiui...* Vienaip vertinami sovietų išprievartauti įkaltai, kitaip – laisvo žodžio ir laisvos šalies sąlygomis išaugę žmonės, kurių motyvai ir poelgiai galėjo būti nulemti tik asmeninių savybių ir moralinio jautrumo formų. Pereinamasis laikas buvo didelio sluoksnio naujųjų mokslininkų brandos ir karjerų metas. Tai neabejotinai klastingas išbandymų valdžia ir pinigais ruožas, kurį padoriai įveikti ne dažnam pasisekė. Galiausiai tas ruožas nepriartėjo prie pabaigos. Regis, šiam mokslinių karjerų lenktynių dalyvių būriui V. Merkys nėra atlaidus. Kita vertus, jis ir čia jaunesnei kartai palieka atlikti teisėjo darbą.

Yra ir akivaizdžių „Atminties prošvaisčių“ mįslių. Tai situacijos ir žmonės, kurie lyg ir turėjo būti aprašyti, bet praleisti. Kelios *baltosios dėmės* tekste yra tartum paliekamos kitų žmonių prisiminimų (parašytinų arba tiesiog be žodžių grimztančių į užmaršties gelmes) plotmei. Tas teksto sluoksnis leidžia greta papasakotos istorijos buvusiems, labiau informuotiems ir supratingiems žmonėms susigaudyti, kokiems reiškiniams yra skirta autoriaus tyla.

* * *

Profesoriaus Vytauto Merkio darbais ir prisiminimais yra užpildyti ilgi istorijos puslapiai. Laisvės sąlygomis Lietuvos istorija išsiplėtojo ir užtelėjo į nebūtas iki tol erdves. Įvairovę taip pat reikia laikyti pergalės vaisiumi. Profesorius neabejotinai tuo džiaugiasi, bandydamas ir su kitais išmokti tuo džiugesiu dalytis. Ir tada – *tegul istoriografijoje žydi visos gėlės...*

Egidijus Aleksandravičius

⁸V. Merkys, *Atminties prošvaistės*, p. 186.